

روان‌شناسی تفاوت‌های فردی

(ویرایش چهارم)

مؤلف:
دکتر حمزه گنجی

نشر ساوالان

سرشناسه	:	گنجی، حمزه، ۱۳۳۱ -
عنوان و نام پدیدآور	:	روانشناسی تفاوت‌های فردی/حمزه گنجی.
وضعیت ویراست	:	[ویراست ۴]
مشخصات نشر	:	تهران: ساوالان، ۱۳۹۲.
مشخصات ظاهری	:	۲۱۷ ص.: مصور، جدول، نمودار.
شابک	:	۱۴۰۰۰۰ ریال: 978-964-7609-85-2
وضعیت فهرست نویسی	:	فیبا
موضوع	:	روانشناسی اختلافی
رده بندی کنگره	:	۱۳۹۲ ۹۹۹/۴۶۹۷ BF
رده بندی دیویی	:	۱۵۵/۲۲
شماره کتابشناسی ملی	:	۳۳۴۹۵۶۴

روانشناسی تفاوت‌های فردی (ویرایش چهارم)

مؤلف: دکتر حمزه گنجی

ناشر: نشر ساوالان

نوبت چاپ: اول ساوالان، ۱۳۹۲

شمارگان: ۱۰۰ نسخه

تعداد صفحات: ۳۱۷

قیمت: ۱۴۰۰۰۰ ریال

ISBN : 978-964-7609-85-2

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۷۶۰۹-۸۵-۲

آدرس: روبروی دانشگاه تهران - پاساژ فروزنده - شماره ۲۱۴، کد پستی، ۱۳۱۴۷۴۳۹۸۹

تلفن: ۶۶۹۵۱۹۴۳، فکس: ۶۶۹۶۱۲۷۵

www.savalan.com info@savalane.com

فهرست مطالب

مقدمه هفت

فصل ۱: تعریف و موضوع روان‌شناسی تفاوت‌های فردی ۱

آزمایش برای نشان دادن تفاوت‌های فردی: اثر کار مضاعف بر کارآمدی ۲
تفسیر نتایج از دیدگاه روان‌شناسی آزمایشی ۳
تفسیر نتایج از دیدگاه روان‌شناسی تفاوت‌های فردی ۶
خلاصه فصل ۷
خودآزمایی ۹

فصل ۲: تاریخچه تفاوت‌های فردی ۱۳

ژان‌ژاک روسو ۱۶
پسبل و معادله شخصی ۱۷
چارلز داروین ۱۸
فرانسیس گالتون ۱۹
جیمز مک‌کین کتل ۲۲
آلفرد بینه ۲۲
خلاصه فصل ۲۴
خودآزمایی ۲۶

فصل ۳: علل پیدایش تفاوت‌های فردی ۲۹

توارث ۲۹
محیط ۴۲
خلاصه فصل ۵۱
خودآزمایی ۵۳

فصل ۴: نقد روش‌های غیرعلمی تشخیص تفاوت‌های فردی ۵۷

تخمین هوش بر اساس مشاهده طبیعی ۵۸

۶۵	نقش اثر تقدم و تأخر در شناختن تفاوت‌های فردی
۶۷	تخمین هوش از روی قیافه
۷۲	برآورد صفات شخصیت
۷۹	خلاصه فصل
۸۰	خودآزمایی

فصل ۵: روش‌های علمی مطالعه تفاوت‌های فردی

۸۴	درجهٔ عینیت مشاهدات
۸۷	اندازه‌گیری و مقایسه آماری مشاهدات
۹۴	محاسبهٔ همبستگی
۹۵	تحلیل عاملی
۱۰۰	خلاصه فصل
۱۰۲	خودآزمایی

فصل ۶: هوش و تفاوت‌های فردی

۱۰۶	تعریف هوش
۱۱۵	نظریهٔ هوش‌های چندگانهٔ گاردنر
۱۱۶	نظریهٔ هوش سه‌وجهی استرنبرگ
۱۱۷	هوش هیجانی (EQ)
۱۱۹	اندازه‌گیری هوش
۱۲۲	توزیع هوش
۱۲۴	گروه‌های عقب‌مانده
۱۲۵	گروه‌های باهوش
۱۲۷	خلاصه فصل
۱۲۸	خودآزمایی

فصل ۷: استعدادها و تفاوت‌های فردی

۱۳۱	تعریف استعداد
۱۳۳	تحول استعدادها
۱۳۷	توزیع استعدادها
۱۳۸	نمونه‌هایی از استعدادها
۱۳۹	الف - استعدادهای کلی
۱۵۰	ب - استعدادهای اختصاصی
۱۵۲	خلاصه فصل
۱۵۴	خودآزمایی

فصل ۸: اخلاقیت و تفاوت‌های فردی

۱۵۷	تعریف اخلاقیت
۱۵۸	انعطاف‌پذیری
۱۶۰	اخلاقیت و نوآوری
۱۶۳	مراحل اخلاقیت
۱۶۶	اخلاقیت و شخصیت
۱۶۸	آموزش اخلاقیت
۱۶۹	تمرین اخلاقیت
۱۷۰	رابطه اخلاقیت با بیماری‌های روانی
۱۷۲	خلاصه فصل
۱۷۴	خودآزمایی

فصل ۹: تفاوت‌های زن و مرد

۱۸۱	نقش کروموزوم Y در ایجاد تفاوتها
۱۸۴	پیدایش تفاوت‌های جنسی
۱۸۵	تفاوت در رشد
۱۸۶	تفاوت در حواس
۱۸۹	تفاوت در هوش و سایر توانایی‌های ذهنی
۱۹۲	تفاوت در پرخاشگری
۱۹۳	تفاوت در علایق و رغبت‌ها
۱۹۵	اثر اجتماع در ایجاد تفاوتها
۱۹۷	خلاصه فصل
۱۹۹	خودآزمایی

فصل ۱۰: یافته‌های جدید درباره تفاوت‌های زن و مرد

۲۰۳	تفاوت‌های جنسی در روان‌شناسی
۲۰۴	تاریخچه
۲۰۵	نظریه‌های کلی
۲۰۵	نظریه‌های اجتماعی
۲۰۶	نظریه‌های بیولوژیک
۲۰۶	تفاوت‌های کلی در پارامترهای فیزیکی مغز
۲۰۸	عوامل بیولوژیک مؤثر در هویت جنسی
۲۰۸	رفتار جنسی
۲۰۹	هوشبهر
۲۱۱	ریاضیات
۲۱۲	توانایی‌های فضایی
۲۱۳	دیسلکسیا یا نارساختوانی
۲۱۴	حافظه

۲۱۴	پرخاشگری
۲۱۵	شخصیت
۲۱۶	هیجان
۲۱۹	اختلالات روانی
۲۲۲	خلاصه فصل
۲۲۴	خودآزمایی
۲۲۷	کلید خودآزماییهای فصول

۲۲۹ پیوسته‌ها

۲۳۱	پیوست ۱: مقیاس هوشی آرمی، کتل، مقیاس ۳، فرمهای A و B
۲۳۱	ساخت آزمون
۲۳۲	روش اجرا
۲۳۶	تصحیح پاسخها
۲۳۷	درجه‌بندی نتایج
۲۴۳	سؤالات «آزمون هوشی آر - بی - کتل»، فرم A
۲۵۱	سؤالات «آزمون هوشی آر - بی - کتل»، فرم B
۲۵۹	پیوست ۲: آزمون کدگذاری
۲۶۳	پیوست ۳: آزمون دقت بوناژدیل
۲۶۷	پیوست ۴: آزمون خلاقیت ژان - لوئی سلیه
۲۶۸	۱. خلاقیت کلامی (دستورالعمل)
۲۶۸	آزمون خلاقیت کلامی
۲۶۸	۲. تکمیل تصاویر (دستورالعمل)
۲۷۰	آزمون تکمیل تصاویر
۲۷۱	۳. تفسیر تصاویر (دستورالعمل)
۲۷۱	آزمون تفسیر تصاویر
۲۷۳	پیوست ۵: آزمون سنجش توانایی مشاهده
۲۷۳	آزمون بررسی اعداد
۲۷۷	پیوست ۶: آزمونهای تجسم فضایی
۲۷۸	آزمون اول: تصاویر برگردانده شده
۲۸۰	آزمون دوم: مکعبها
۲۸۳	پاسخها و درجه‌بندیهای آزمونها
۲۸۵	پیوست ۷: خودآزمایی کلی
۳۰۰	کلید خودآزمایی کلی
۳۰۳	منابع فرانسوی
۳۰۴	منابع فارسی

زمستان ۱۳۶۵، وقتی کتاب «روان‌شناسی پیری یا روان‌شناسی بزرگسالان»^۱ انتشار یافت، نسخه‌ای از آن، طبق سنت، به خدمت شادروان دکتر محمدنقی براهنی، که خدمات ارزنده ایشان به علم روان‌شناسی قابل یادآوری است، تقدیم شد. بعد از چند ماه، که ملاقات دیگری صورت گرفت، از کم و کیف کتاب سؤال به میان آمد، فرمودند: «کتاب جالبی است، مخصوصاً با نثر خوب و روان ترجمه شده است» و از این تعارفات که معمولاً برای تشویق و ترغیب دانشجویان به کار می‌بردند. وقتی زمینه مساعد شد، سؤال دوم مطرح شد: آیا علایم پیری را در خود یافتید؟ پاسخ دادند: «بلی، اما در همه آنها به تفاوت‌های فردی متوسل شدم!»

به جرأت می‌توان گفت که جنبه روان‌شناختی کتاب «روان‌شناسی پیری یا روان‌شناسی بزرگسالان» در این عبارت نهفته است: **تفاوت‌های فردی**. در این کتاب آمده است که انتقال از دوره میانسالی به دوره پیری در بعضی افراد به تدریج و به‌طور عادی انجام می‌گیرد، حال آن که در بعضی دیگر به سرعت و همراه با صدمات روحی به وقوع می‌پیوندد. بعضی بازنشستگی را نشانه پیری می‌دانند، حال آن که بعضی دیگر برای بازنشسته شدن اصرار می‌ورزند؛ برخی سفید شدن مو و ازدواج فرزندان را علایم پیری می‌دانند، در صورتی که برای برخی دیگر مرگ دوستان هم‌سن نشانه پیری است. عده‌ای به هنگام عبور از ۲۹ به ۳۰، عده‌ای دیگر از ۳۹ به ۴۰ یا از ۴۹ به ۵۰ سالگی حساس می‌شوند، حال آن که برای عده‌ای دیگر انتقال از ۵۹ به ۶۰ سالگی اثر غم‌انگیزی دارد.

همه انسانها پیر می‌شوند اما همه آنها با آهنگ یکسان و با شیوه یکسان پیر نمی‌شوند. می‌توان سالمندان زیادی یافت که از نظر سلامت از برخی جوانها بهترند. پیری، علایم جسمی و

۱. بریان ال میشارا - روبرت جی. رایدل، روان‌شناسی پیری (روان‌شناسی بزرگسالان)، ترجمه حمزه گنجی، ایما داودیان، فرنگیس حبیبی، چاپ پنجم، انتشارات اطلاعات، تهران، ۱۳۸۲.

روانی تقریباً مشخصی دارد، مثلاً خیشک شدن و چین و چروک برداشتن پوست، سفید شدن موها، افتادن دندانها، نزدیک‌بینی، دوربینی، کندی حرکات، ناهماهنگی اعمال، محافظه‌کاری، فراموشی و ...، اما همه انسانها در سن معینی این علائم را نمی‌بینند و با روند یکسان‌پیر نمی‌شوند. بین انسانها تفاوت‌های فردی قابل ملاحظه‌ای وجود دارد و توسل به این تفاوتها آثار روانی بسیار خوبی به همراه می‌آورد.

شاید نتوان دو نفر پیدا کرد که از هر لحاظ شبیه هم باشند. از بدو خلقت تا حالا، افراد درشت و ریز، قوی و ضعیف، باهوش و کم‌هوش، باذوق و بی‌ذوق، جسور و ترسو، ... وجود داشته‌اند و باز هم وجود خواهند داشت. برخی ورزش را دوست دارند، برخی به کوهنوردی علاقه‌مندند، بعضی اهل سیاست، بعضی عاشق ریاست، برخی اهل رزم و برخی اهل بزمند. عده‌ای، مثل خود نگارنده، از شنیدن حتی یک بیت شعر به وجد می‌آیند، عده‌ای دیگر واکنشی نشان نمی‌دهند. یکی سفر را دوست دارد و دیگری حَضْر را. به قول باباطاهر عریان :

یکی درد و یکی درمان پسندد
 یکی وصل و یکی هجران پسندد
 من از درمان و درد و وصل و هجران
 پسندم آنچه را جانان پسندد

دلا فوبان دل فونین پسندند
 دلا فون شوکه فوبان خون پسندند
 متاع کفر و دین بی‌مشتی نیست
 کدوهی این گروهی آن پسندند

تفاوت‌های فردی در کلیه زمینه‌ها دیده می‌شود. آموزگاری که آموزش کودکان شش‌ساله کلاس اول ابتدایی را برعهده دارد، دبیری که در دوره راهنمایی یا هردبیرستان تدریس می‌کند، استادی که عهده‌دار تدریس دروس دانشگاهی است، کارفرمایی که تولید کارگران را کنترل می‌کند، افسری که سربازان را آموزش نظامی می‌دهد، افسر دیگری که از داوطلبان اخذ گواهینامه رانندگی امتحان به عمل می‌آورد، رئیس اداره‌ای که حضور و غیاب کارمندان خود را زیر نظر دارد و کسان دیگر، همه به خوبی می‌دانند که از نظر کار و رفتار بین افراد تفاوت‌های چشمگیری وجود دارد؛ حتی آنها به راحتی متوجه می‌شوند، افرادی که کار معینی را زیاد می‌گیرند یا کارگرانی که با ماشین یکسانی کار می‌کنند، از نظر بازده تفاوت‌های آشکاری نشان می‌دهند.

در تبیین این تفاوتها می‌توان جنبه‌های متعددی در نظر گرفت: تواناییهای جسمی، وضع

ظاهری، هوش، استعدادها، شخصیت، علایق و انگیزش. به علاوه، ممکن است افراد از نظر میزان آموزش قبلی، نوع آموزش و پرورش، میزان آشنایی، صلاحیت شغلی یا تحصیلی نیز متفاوت باشند.

این تفاوتها در موفقیت‌های تحصیلی یا شغلی اهمیت بنیادی دارند، زیرا انجام دادن کار و رفتار فرد را مستقیماً تعیین می‌کنند. دانش‌آموزی را می‌بینیم که مثلاً در رشته ریاضی موفقیت چشمگیری کسب می‌کند، دانش‌آموز دیگری را می‌بینیم که در همان رشته، تنها می‌تواند گلیم خود را از آب بیرون بکشد و دانش‌آموز سوم را می‌بینیم که، به رغم تلاش خود و دیگران، به کلی شکست می‌خورد. در مورد کارگران یک کارخانه نیز وضع به همین منوال است. ماشین یکسانی در اختیار سه کارگر قرار می‌گیرد، یکی تولید بالایی نشان می‌دهد، دیگری کار متوسط ارایه می‌دهد و سومی، موفقیتی به دست نمی‌آورد. اگر نفرات اول هر دو گروه را در نظر بگیریم، به احتمال زیاد از تحصیل یا از کار رضایت کامل خواهند داشت، نفرات دوم، تحصیل یا کار را یکنواخت احساس خواهند کرد و احتمالاً به ستوه خواهند آمد و نفرات سوم کاملاً عاجز خواهند ماند و یادگیری ریاضیات یا کار با ماشین مورد نظر را خارج از توانایی خود تلقی خواهند کرد.

نظامهای آموزشی و صنعتی در مورد راهنمایی صحیح افراد حساسیت خاصی دارند. هدف از راهنمایی صحیح این است که انسانها نه تنها باید توانایی انجام دادن کاری را که برعهده می‌گیرند داشته باشند بلکه باید از نظر روانی نیز با آن سازگار شوند. راهنمایی دانش‌آموزان، کارگران و کارمندان زمانی با موفقیت روبرو خواهد شد که بر اساس تفاوت‌های فردی آنها انجام گیرد و هرکس در جایی قرار داده شود که متناسب با استعدادهای خاص اوست. اگر رشته تحصیلی، نسبت به استعدادهای دانش‌آموز، و کار مورد نظر، نسبت به تواناییهای کارگر، در سطح بالایی باشد، به احتمال زیاد نتایج زیر به بار خواهد آمد: بی‌نظمی، بازده پایین، افت تحصیلی یا خسارتهای مادی و معنوی. برعکس، اگر فعالیت مورد نظر، نسبت به تواناییهای کسی که به آن اشتغال دارد، خیلی آسان باشد، امکان خواهد داشت که موارد زیر به چشم بخورد: کسالت، حواس‌پرتیها، خیالبافیها و نارضایتیهای متفاوت که پیامدهای دیگری به دنبال خواهند داشت.

اگر فرد احساس کند که انرژی و استعدادهای لازم برای انجام دادن کاری را به خوبی در اختیار دارد، نه تنها با محیط کار سازگار خواهد شد بلکه در محیط خانوادگی نیز اظهار رضایت

خواهد کرد و این حالت بدون تردید در ایجاد یک زندگی سالم برای خود و اطرافیان او مؤثر خواهد بود. برعکس، اگر فرد توانایی‌های لازم برای اشتغال به کاری را نداشته باشد، به‌طور دائم احساس ناامیدی خواهد کرد و طعم شکست را بارها خواهد چشید. اگر شغل فرد فقط با بعضی توانایی‌های او سازگار باشد، به احتمال زیاد در پی این خواهد بود که کار خود را عوض کند و در صورت عدم امکان این تعویض، به اختلال‌های روانی مبتلا خواهد شد. وقتی نیروی بدنی و استعداد‌های ذهنی فرد، به‌طور کامل جذب کار نمی‌شوند، برای جلوه‌گر شدن معمولاً مسیر دیگری پیدا می‌کنند، این مسیر تازه گاهی متناسب انتخاب نمی‌شود و، در نتیجه، تعویض فعالیت‌های بعدی را نیز به دنبال می‌آورد.

نتایج تأسف بار بعضی کارگران، کارمندان و دانش‌آموزان، مسؤولان کارخانه‌ها، ادارات آموزش و پرورش را وادار کرده است تا در جهت بهبود وضع انتخاب افراد و راهنمایی‌های مجدد آنها اقدامات بهتری اتخاذ کنند. البته لازم است این اقدامات قبل از اشتغال افراد به یک رشته تحصیلی یا به یک شغل معین انجام گیرد تا از بروز عواقب وخیم جلوگیری شود. بدیهی است که تنها راه جلوگیری از این ضایعات، توجه دقیق به تفاوت‌های فردی است.

وجود ارتباط بین توانایی‌های ذهنی و نتایج کار، بارها مورد تحقیق قرار گرفته به تأیید رسیده است. مثلاً تحقیقی که در مورد کارمندان ادارات انجام گرفته¹، نشان داده است که بین هوش و دشواری کار رابطه معنی‌دار وجود دارد. بدین ترتیب که افراد باهوش، در کل، مشاغل مشکل را اشغال می‌کنند. به علاوه، همین تحقیق نشان داده است که بعد از دو سال و نیم اشتغال به کار، رابطه هوش و دشواری کار آشکارتر می‌شود. تفسیر مطلب به این صورت است که با گذشت زمان، فرد تمایل پیدا می‌کند در جهتی پیش برود که با استعداد‌های او هماهنگی دارد. بنابراین، پیش از انتخاب رشته تحصیلی یا شغل، باید توانایی‌های ذهنی و بدنی را مورد ارزیابی قرار داد و تفاوت‌های فردی را آشکار ساخت.

تفاوت‌های فردی تنها در نتایج کار تجلی نمی‌کند، بلکه در روابط افراد با همکاران، دوستان، رؤسای ادارات، رؤسای کارخانه‌ها و زیردستان نیز آشکار می‌شود و مسلماً رضایت یا نارضایتی فرد یا اطرافیان را فراهم می‌آورد.

آگاهی از تفاوت‌های فردی می‌تواند ما را در حل بسیاری از دشواری‌ها یاری دهد. وقتی قبول

1. M.A. Bills, Relation of mental alertness test scores to position and permanency in company, Journal of applied psychology 1983, 7,154-156.

کردیم که انسانها از نظر تواناییهای ذاتی و اکتسابی تفاوت دارند، در پی این نخواهیم بود که از همه رفتارهای یکسانی انتظار داشته باشیم. وقتی پذیرفتیم که گذشته انسانها متفاوت و، در نتیجه، نگرشها و علایق آنها به گونه‌ای دیگر است، هرگز در پی این نخواهیم بود که در آنها رفتارهای یکسانی مشاهده کنیم.

در تدریس روان‌شناسی عمومی معمولاً مباحث زیر را مورد بررسی قرار می‌دهیم: هوش، انگیزش، هیجانها، ناکامی و تعارض، شخصیت، یادگیری، فراموشی، تفکر، توجه، ادراک، بینایی، شنوایی و... در همه این مباحث بیشتر بر تشابه انسانها تأکید می‌ورزیم اما چندان به تفاوت‌های فردی اشاره نمی‌کنیم. شاید بتوان گفت که علت این کار، گستردگی بیش از حد موضوع است. یعنی در همه مباحث روان‌شناسی عمومی، می‌توانیم تفاوت‌های فردی را مطرح کنیم.

می‌توانیم تفاوت‌های فردی را در همه زمینه‌هایی که به انسان مربوط می‌شود مورد مطالعه قرار دهیم. مثلاً می‌توانیم تفاوت‌های فردی را از نظر حافظه، سرعت واکنش، تیزبینی، هیجانی بودن و سایر جنبه‌های رفتار بررسی کنیم. حتی می‌توانیم روی جنبه‌های خاص انگشت بگذاریم و به بررسی تفاوت‌های افراد از نظر جنس، سن، نژاد، ملیت، منطقه و شغل بپردازیم. مثلاً، در مطالعه تفاوت‌های فردی از نظر سرعت واکنش، می‌توانیم زنان را با مردان، بزرگسالان را با کودکان، سیاهپوستان را با سفیدپوستان، ایرانیان را با اروپاییان، تیرانیها را با شهرستانیها، مردم شمال تهران را با مردم جنوب آن، کارگران متخصص را با کارگران ساده و... مقایسه کنیم. بنابراین، به نظر می‌رسد که برای تألیف یک کتاب جامع در زمینه تفاوت‌های فردی، باید همه چیز را نوشت. خواننده به خوبی آگاه است که این کار نه تنها مشکل بلکه غیرممکن است، لذا، به مطالعه تفاوت‌های فردی در چند زمینه محدود اکتفا می‌کنیم. امید است که کتابهای بعدی، که سایر همکاران تهیه خواهند کرد، بتوانند زمینه‌های دیگری را در بر گیرند.